

Байдавлетова М.Д.,
Искакова Ғ.З., Өскенбай М.Ә.

**Қазақ зиялыларының
мектептегі оқыту мәселелеріне
байланысты көзқарастары**

Бұл мақалада XIX ғ. екінші жартысы – XX ғ. басындағы қазақ зиялыларының Қазақстандағы өзекті мәселелердің бірі болып табылатын мектепте оқыту ерекшеліктеріне байланысты көзқарастары қарастырылады. Мұнда мектептердегі алғашқы оқу жылдарындағы міндетті оқыту тілінің қазақ тілі болу қажеттігі талданады. Себебі орыс тілінің мектептердің алғашқы сыныптарында көп оқытылуы және оған басымдық беру қазақ ұлтының болашағына, рухани мәдениетіне кері әсері ететінін зиялылардың еңбектерін қарастыруда анық байқалады. Сондай-ақ жаңа әдіспен оқытатын мектептерде ислам діні негіздерін үйретудің маңыздылығы көрсетіліп, оқыту пәндерінің жас ерекшеліктеріне қарай енгізілу қажеттілігі жазылған. Мақалада авторлар қазақ зиялыларының көзқарастарын жан-жақты талдай отырып, қарастырып отырған кезеңнің өзекті мәселелерін шешудегі олардың қызметі бойынша қорытындылар жасаған.

Түйін сөздер: мектеп, білім беру, ислам, қазақ тілі, оқытылатын пәндер.

Baidavletova M.D.,
Iskakova G.Z., Oskembai M.A.

**Kazakh intellectuals views on the
problems of school education**

This article considers the views of the Kazakh intelligentsia of the second half of XIX – the beginning of XX centuries on one of the essential problems—peculiarity of teaching in schools of Kazakhstan. Moreover analyzed compulsory teaching of the mother tongue in primary schools. Preference learning Russian language could be detriment not only to the native language, but also the spiritual culture of the Kazakh people, and these points can be seen by considering the works of Kazakh intelligentsia. In the article is shown the importance of learning the basics of Islam in new methods schools and the teaching of different subjects depending on the age of the pupils. In article the authors examine the Kazakh intelligentsia ideas and make conclusions about their activities in solving important issues of the discussing period.

Key words: school, education, islam, kazakh language, disciplines.

Байдавлетова М.Д.,
Искакова Ғ.З., Өскенбай М.Ә.

**Взгляды казахской
интеллигенции на проблемы
обучения в школах**

В данной статье рассматриваются взгляды казахской интеллигенции второй половины XIX – нач. XX вв. на одну из актуальных проблем Казахстана – на особенности обучения в школах. Так же сделан анализ обязательного преподавания казахского языка в начальных классах. Потому что предпочтение обучения русскому языку могло быть во вред не только родному языку, но и духовной культуре казахского народа, и эти моменты можно увидеть, рассматривая труды казахской интеллигенции. Так же показана важность обучения основ ислама в новометодных школах, и преподавание разных предметов в зависимости от возраста учеников. В статье авторы, рассматривая взгляды казахской интеллигенции, делают выводы об их деятельности в решении важных вопросов рассматриваемого периода.

Ключевые слова: школа, образование, ислам, казахский язык, дисциплины.

**ҚАЗАҚ
ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ
МЕКТЕПТЕГІ ОҚЫТУ
МӘСЕЛЕЛЕРІНЕ
БАЙЛАНЫСТЫ
КӨЗҚАРАСТАРЫ**

XIX ғ. екінші жартысы – XX ғ. басындағы Қазақстандағы өзекті мәселелердің бірі – мектептерде білім беру болып табылады. Ресейдің отарлауынан, кеңестік биліктің қуғын-сүргінінен көз ашпаған қазақ халқы үшін аса ауыр кезеңдерді басынан өткеріп жатқан еді. Осындай заманда қазақ ұлтын, халқын сақтап қалудың, тәуелсіздікке қол жеткізудің бірден-бір жолы – қазақ жастарына сапалы білім беру болды. Мұндай маңызды мәселелерді, оны шешудің жолдарын қазақ зиялыларының еңбектерінен табамыз. Сондықтан осы мақаламызда біз қазақ зиялыларының Қазақстандағы оқыту ісіне байланысты көзқарастарын қарастыра отырып, ондағы оқыту тілі, пәндер құрамы сияқты мәселелерді талдаймыз.

XIX ғ. екінші жартысы мен XX ғ. басындағы Қазақстанда білім беру ісі күрделі мәселелердің бірі болатын. Себебі қазақ балалары көбінесе жергілікті ауыл молдаларынан сауатын ашса, көрші елдерге, әсіресе Ресейге барып оқитындары аз болды. Ал алғашқы мектептер қазақ балаларына орыс тілін үйретіп, христиан дінін уағыздап, тек патшалық әкімшілікке қызмет ететін шенеуніктерді дайындау мақсатында ашылған еді. Қазақстандағы білім беру ісіне сүбелі үлес қосқан ағартушы, педагог Ы. Алтынсарин мектепте оқытудың бағдарламасын жасап, тек қана жазу-сызуға үйретумен шектелмей, оқушыларға орыс тілін, жаратылыстану пәндерін де оқытуға көңіл бөлген болатын [1, 273 с.]. Ал М. Дулатов: «Қазаққа орысша, мұсылманша оқудың екеуі бірдей керек. Біріне артықшылық, біріне кемшілік беру қате» [2, 69-70 б.], – десе, А. Байтұрсынов «Бастауыш мектептен оқығандар ең әуелі қазақша толық хат білетін дәрежеде болуы керек», – дей отырып, әуелгі үш жылда балалар кілең қазақша оқу керек, соңғы екі жылда кілең орысша оқу керек» [3, 245 б.], – деп ана тілді оқытуға көп уақыт бөлуді жазады. Мұнан байқайтынымыз, әрине, бірнеше тіл білу қай заманда болмасын маңызды. Дегенмен бастауыш сыныптарда ана тілінде ғана оқыту өте қажетті іс. Ана тілін бойына сіңіріп өскен адам, кез келген уақытта өзге шет тілдерін оқып, үйрене алады. Мұны зиялыларымыздың пікірлері де, қазіргі заманғы зерттеулер нәтижесі де дәлелдейді. Тіпті XX ғ. басында өткізілген Қызылжар уезіне қараған учительдер съезінің қаулысында: «Бұрат аналар школында оқу ана тілінде болсын;

орыс тілі 3 жылдан бұрын кіргізілмесін...» [2, 389 б.], – деген шешім шығаруы біздің пікірімізді қуаттай түседі. Сондай-ақ «Қазақ» газетінде жарияланған мақалалардың басым көпшілігі мектептегі алғашқы оқу жылдарының ана тілде (қазақ тілінде – авт.) болуын жақтаған [2, 376 б.]. Бұл жоғарыда айтылған пікірлерден байқап отырғанымыздай, зиялы қауым өкілдері қазақ мектептерінде орыс тілін оқытуды қолдағанымен, алғашқы екі-үш жыл ана тілінде болуын міндеттейді. Себебі ана тілін білмеген жас ұрпақтың мәңгірттеніп, өз тілі мен мәдениетін жоғалтып алуынан сақтанған болса керек.

Қазақ зиялылары мектепте оқытылатын пәндерге және оны оқытудың жолдарына қатты назара аударған. Оны Байтұрсыновтың: «Бастауыш мектепте кілең қазақ тілінде үйретілетін нәрселер: оқу, жазу, дін, ұлт тілі, ұлт тарихы, есеп, жағрафия, шаруа-кәсіп, жаратылыс жайлы» [2, 98-100 б.], – болуы дұрыс деген пікірінен көреміз. Ал Ж. Аймауытов: «Балаға жалаң білім үйрету, басқаша айтқанда, баланың басын түрлі көп мағлұматпен тығындап толтыра беру ақылын күшейтуге себеп болады деу – қате. Бүйтіп білім үйреткенде баланың басы неше түрлі білімді жинап, сақтап қоятын бір қойма іспетті болады. Ондай мектеп, ондай оқыту, тек ақылды олай-бұлай қозғап, созылғаннан басқа, балаға ешбір тәрбие бере алмайды... Сондықтан мектеп балаға пайдалы білімдерге негіз салып, келешекте ол білімін өркендету үшін ақылын күшейту жағын ескеру керек; екінші түрлі айтқанда, білім көбейту мен нақыл күшейту мақсұты қатар көзделу керек» [4, 299-301 б.], – деп жазады.

Сонымен қатар қазақтарды христиандандыру саясаты жүргізіліп жатқан уақытта, ислам діні негіздерін мектептерде арнайы оқыту маңызды істердің бірі болып табылады. Мұсылманша оқуға байланысты Ы. Алтынсарин өз жазбаларында: «Мен кейбір оқытудан бос уақыттарымда оларға ресми түрде молда да болып қоям; сөйтіп, оларға дін тарихынан білгенімді айтып, оған басқа да пайдалы және түсінікті әңгімелерді де қосып айтатын [1, 274 с.], – деп оның себептерінде көрсетіп өтеді: «біріншіден, қазақ жастарының дін жөніндегі түсініктері теріс бағытқа түсіп кетпеуі үшін, ал, екіншіден, қазақтың жазба тілінде татар тілі орынсыз ете қалуына жол бермеу үшін мен соңғы кезде Мұхамбет шаригатын үйрене бастап, осыған қоса жіберіліп отырған оқу құралын құрастыруға кірістім. Менің бұл іске кірісуіме тағы бір себеп болған нәрсе – қазақ молдаларының өздері де қолдарындағы кітаптарының қолайсыз екендігін мойындайды» [1, 323-324 с.].

Бұл жерден байқап отырғанымыздай, Ы. Алтынсарин қазақтардың діни сауатын ашып, теріс жолға түсіп кетпеуін, сонымен қатар басқа тілдердің, әсіресе татар тілінің ана тілімізден басым түспеу жолдарын қарастырған. Осыған байланысты Ы. Алтынсариннің Н. Ильминскийге жазған хаттарынан ислам діні негіздерін қазақ балаларына оқыту керектігі жөнінде және сол үшін арнайы кітап жазып, оны баспаға шығарып беруін сұрағандығын көреміз. Бірақ та кейінгі жазбаларынан байқағанымыздай, ол кітабына 3-4 рет сұрау салса да кітабының қайтарылмай, не дұрыс жауап ала алмай, оны баспаға шығармақ түгілі, жоғалып кеткендігін оқимыз [1]. Әрине, Н. Ильминский миссионер болғандықтан, оның Ы. Алтынсариннің осындай мазмұндағы кітабын шығарып беруі мүмкін емес еді. Дегенмен Ы. Алтынсарин мұнымен тоқтап қалмай, көлемі аздау болса да қазақ балаларына ислам діні негіздерінен хабар беретін кітапшасын жазып, шығарған болатын.

Патша өкіметі қазақ мектептерінде ислам діні бойынша сабақ берілуін әрдайым бақылап отырған. Оның дәлелі ретінде мұрағаттың мына мәліметтерін келтіруге болады: «Копия секретного предложения Семиреченского областного Правления от 18 февраля 1912 г. За №294 Верненскому Полицейстеру. Областное правление предлагает доставить заведующему Розыскным пунктом в г. Верном сведения – 1) о существующих в городе новометодных мусульманских школах, лицах, преподающих в них и учебниках, по которым ведется преподавание, с указанием времени и места их издания; 2) об имеющихся на лицо мусульманских обществах просветительного, благотворительного и т.д. характера и о лицах, входящих в состав таковых; 3) о наличных книжных лавках, торгующих мусульманской литературой и о личностях книгонош, получивших разрешение вести торговлю этими книгами. Для немедленного доставления самых точных и подробных сведений 23 февраля 1912 г.» [5, л. 105]. Бұл XX ғ. басында жаңа әдіспен оқытатын мұсылман мектептерінде оқылатын кітаптар, олардың мазмұны, шыққан жері мен жылы, ағартушылықпен, меценаттықпен айналысатын мұсылман қоғамдастықтары және оның құрамына кіретін адамдар, ислами кітап сатылатын орындар мен оны сатуға рұқсат алушылар патшалық Ресейдің қатаң қадағалауында болғандығын анық байқаймыз.

«Алаш қозғалысы» құжаттар мен материалдар жинағында Ішкі Істер Министріне қазақтардың құқықтарын кеңейту туралы пети-

цияны бекіту туралы өтінішінде: «В школах было бы обязательным условием: сначала преподаванием киргизским ученикам магометанского духовного молитвенного урока, пяти главных обязательных уроков для богослужения до совершеннолетия учеников, а затем уже преподавались русские грамоты с тем, чтобы преподавание мусульманских духовных уроков не оставалось до оставления учеником школы» [6, с. 41-42], – деп алдымен міндетті түрде ислам діні негіздерін, кейіннен орыс тілін оқытуға мән берген.

Өз кезегінде М. Дулатұлы: «Мұсылманша оқушыларға шаһарларда қазаққа арнаулы медреселер жоқ. Қазақтан оқушы талапкерлердің көптігі соңғы жылдарда көріне бастады. Школдарға қазақ балаларының 10-нан тоғызы орын жоқтықтан кіре алмай, қайда барарын білмей, қаңғырып жүр» [2, 69-70 б.], – деп мектептердің аздығын сөз қыла отырып, мұндай мектептердің керектігін жазады. Бұл қазақтарға мұсылманша оқудың қажеттігін көрсетіп, басқа дінге немесе теріс жолға түсіп кетпеуіне байланысты жасалған шаралар болатын.

Сондай-ақ ХХ ғ. басында Жетісу өңірінде қызмет еткен, қазақ зиялылары білім алған оқу ордасы «Мамания» медресесінде оқылған пәндер құрамына тоқталсақ, төмендегідей тізімді көреміз:

Қазақ тілі («оқу, жазу») – 1-кластан бастап оқытылады.

Есеп (арифметика) – 1-кластан бастап оқытылады.

Иман-шарт – 2-кластан бастап оқытылады.

Құран – 2-кластан бастап оқытылады.

Орыс тілі – 3-кластан бастап оқытылады.

Пайғамбарлар тарихы – тек 3-кластан бастап оқытылады.

Жағрапия – 3-кластан бастап оқытылады.

Зоология – 4-кластан бастап оқытылады.

Ислам діні тарихы – 5-кластан бастап оқытылады.

Татар тарихы – 5-кластан бастап оқытылады.

Хадис (Пайғамбардың өсиеті) – 5-кластан бастап оқытылады [7, 70-71 б.].

Оқудың алғашқы жылы сауат ашу, жазу және есеп шығаруға арналса, екінші жылында иман-шарт, құран бойынша пәндер кіргізілген. Осы жерден тағы бір байқайтынымыз, орыс тілін тек 3-сыныптан бастап оқытуы, ана тілінің басты орынға қойылуы деп білеміз. Ары қарай тізімге назар аударсақ, біртіндеп жаңа пәндер енгізіліп отырған. Олардың құрамында жаратылыстану

пәндерімен қатар ислам дінін ары қарай тереңдетіп оқытқан. Сондай-ақ бұл пәндер бір жыл оқытылумен шектелмей, сыныптан-сыныпқа жалғасып отырғандығын байқаймыз. Яғни ХХ ғ. басындағы қазақ зиялылары оқушылардың ана тілін бойына сіңіріп, ислам негіздері бойынша дұрыс білім, бағыт-бағдар алуын қадағалаған және жаратылыстану пәндерін де назардан тыс қалдырмаған.

Сонымен Қазақстандағы мектептерде оқыту мәселелеріне байланысты ұлт зиялыларының көзқарастарын қорытындылар болсақ:

– өз ұлтының болашағы жолында аянбай қызмет еткен ұлт зиялылары ана тілінің болашағына алаңдап, мектептегі оқу тілінің алғашқы екі-үш жылын міндетті түрде қазақ тілінде болуын насихаттап, жиналыстарда арнайы күн тәртібіне қойып, осы мәселені шешуге тырысты;

– мектепте қазақ балаларына ислам діні негіздерін оқыту мақсатын көздеген зиялылардың ұсыныстары билік тарапынан қолдау таппағандығын көрсетті, дегенмен қазақ меценаттары ашқан мектептерде халық болашағына қажетті бағдарлама бойынша білім берілді;

– жаратылыстану пәндерін оқушылардың жас ерекшеліктеріне қарай оқытуды ұсынды.

ХІХ ғ. екінші жартысы – ХХ ғ. алғашқы онжылдықтарындағы Қазақстандағы оқыту мәселесіне байланысты қазақ зиялыларының көзқарастарын талдау барысында, олар бастауыш мектептердің алғашқы екі-үш жылы міндетті түрде қазақ тілінде болуын насихаттағандығын және оны съездерде арнайы мәселе ретінде қарастырғандығын, осылайша, мұндай мәселелерді бірден шешуге тырысқандығын көреміз. Ал мектептерде оқытудың қарапайым халыққа қиындық тудыратынына байланысты қазақ байлары мен қажылары, жергілікті мекемелер қаржы жинап, қазақ балаларының оқып, білім алуына жәрдемін тигізіп отырған. Мұның барлығы қазақ оқығандарының болашақ ұрпақтың білімді болуы, халқының дамуы жолында қосқан ерекше үлесі деп білеміз. Қазақстандағы білім беру ісінің қазақ зиялылары еңбектерінде қарастырылуы, олардың халқының болашағы жарқын болуы үшін күрескендігін, үлкен еңбек еткендігін көрсетеді. Дегенмен бұл көтеріліп отырған мәселе бірден шешімін тауып кетпесе де, зиялылардың белсенді қызметінің нәтижесінде ана тілінде білім алған, ислам негіздерін үйреніп өскен білімді қазақ жастарының қалыптасуына өз септігін тигізді.

Әдебиеттер

- 1 Алтынсарин И. Избранные сочинения. – Алма-Ата: Изд. АН КазССР, 1995. – 414 с.
- 2 «Қазақ» газеті / құраст. Ү. Субханбердина, С. Дәуітов, Қ. Сахов. Бас редактор Ә. Нысанбаев. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1998. – 560 б.
- 3 Байтұрсынов А. Шығармалары: өлеңдер, аудармалар, зерттеулер / құраст. Ә. Шәріпов, С. Дәуітов. – Алматы: Жазушы, 1989. – 320 б.
- 4 Аймауытов Ж. Бес томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Ғылым, 1998. – Т.4. – 316 б.
- 5 Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Архиві. Ф.73. оп.2. д.2. л.105.
- 6 Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. Сәуір 1901 ж. – желтоқсан 1917 ж. – Алматы: Алаш, 2004. – Т.1. – 552 б.
- 7 Мамания. Тарихи деректер, естеліктер, өлеңдер, құжаттар, пікірлер / құраст.: Ж. Қалиұлы. – Алматы: Атамұра, 1999. – 272 б.

References

- 1 Altinsarin I. Izbrannye soçineniya. – Alma-Ata: Izd. AN KazSSSR, 1995. – 414 s.
- 2 «Qazaq» gazetі / qurast. Ü. Subhanberdina, S. Däuitov, Q. Sahov. Bas redaktor Ä. Nısanbaev. – Almatı: Qazaq enciklopediyası, 1998. – 560 b.
- 3 Baytursinov A. Şığarmaları: öleñder, audarmalar, zertteuler / qurast. Ä. Şäripov, S. Däuitov. – Almatı: Jazuşı, 1989. – 320 b.
- 4 Aymaıtov J. Bes tomdıq şığarmalar jınağı. – Almatı: Ğılım, 1998. – T.4. – 316 b.
- 5 Qazaqstan Respublikası Ortalıq Memlekettik Arhivi. F.73. op.2. d.2. l.105.
- 6 Alaş qozğalı. Qujattar men materialdar jınağı. Säuir 1901 j. – jeltoqsan 1917 j. – Almatı: Alaş, 2004. – T.1. – 552 b.
- 7 Mamaniya. Tarixi derekter, estelikter, öleñder, qujattar, pikirler / qurast.: J. Qaliuli. – Almatı: Atamura, 1999. – 272 b.